

**МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН СПОРТЫН ЯАМ
АНАГААХЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ҮНДЭСНИЙ ИХ СУРГУУЛЬ**

ХҮРЭЛБААТАРЫН СОЛОНГО

**УЛАМЖЛАЛТ ЭМИЙГ ХҮРТЭХ ЁС, ХЭРЭГЛЭЭНД
ХИЙСЭН ДҮН ШИНЖЛЭЛ**

Е- 09170101 Уламжлалт анагаах ухаан

Анагаах ухааны магистрын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл

**МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААН СПОРТЫН ЯАМ
АНАГААХЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ҮНДЭСНИЙ ИХ СУРГУУЛЬ**

ХҮРЭЛБААТАРЫН СОЛОНГО

**УЛАМЖЛАЛТ ЭМИЙГ ХҮРТЭХ ЁС, ХЭРЭГЛЭЭНД
ХИЙСЭН ДҮН ШИНЖЛЭЛ**

Эрдэм шинжилгээний ажлын удирдагч:

АУ-ы доктор Ч.Батнайрамдал

Эрдэм шинжилгээний ажлын зөвлөх:

ЭЗУ-ы доктор Ү.Отгонбаатар

Эрдэм шинжилгээний ажлын шүүмжлэгч:

АУ-ы доктор, профессор Ч.Чимэдрагчаа

Товч агуулга

Уламжлалт эмийг хүртэх ёс, хэрэглээнд хийсэн дүн шинжлэл

Үндэслэл: “Анагаах Ухааны Дөрвөн Үндэс”-т Эмийг өдөр хоног, идээ ундаа, цагийн язгуураар өвчинтэй нь уялдуулан өгөх 10 ёсыг номлосон байдаг. Үүнд идээ эс идсэн буюу өлөн үед, хоолны өмнө, хоолны хойно, хоолны дунд, хоолтой нь хавчиж, цаггүй, хоолтой хамт, хоолоор даруулж, шөнө өгөх гэх зэрэг эм болон хоолны харилцан хамаарал, өвчний болон өвчтөний өвөрмөц онцлогтой уялдуулан маш нарийн ангилсан байдаг. Мөн өвчинтэй нь тохируулалгүй бүгдийг хоол шингэсэн үед өгөх нь мунхаг хэрэг бөгөөд эм нь өвчний дээр буухдаа бэрх байдаг хэмээн номлосон. Иймд сэргэн хөгжиж эхэлж байгаа Монгол эмнэлгээс эм залж, зөв хүртэж сурах нь чухал юм.

Судалгааны ажлын зорилго: Уламжлалт анагаах ухааны ном судар, зохиолуудад бичигдсэн эм хүртэх ёсны талаар дэлгэрүүлэн судалж, уламжлалт эмийг хэрхэн хэрэглэж байгааг олж тогтоох.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн, арга зүй: Үндсэн эх хэрэглэгдэхүүнд “Анагаах Ухааны Дөрвөн Үндэс” Ерөнхий анагаах ёс. Хорин долоодугаар бүлэг. Улаанбаатар хот: Мөнхийн үсэг ХХК; 2011, болон түүний тайлбар зохиолуудаас авсан. Судалгааны ажлыг сурвалж судлалын болон нэгэн агшингийн судалгааны аргыг ашиглаж түүврийн бус алдааг тооцоолон нийт 100 хүнийг тодорхой шалгуурын дагуу хамруулж явуулсан.

Судалгааны ажлын үр дүн : Эм хүртэх ёсны талаар уншиж тодруулан эх бичгийн судалгаа хийхэд уламжлалт эмийг хүртэхийн өмнө урьдаас эмийг адистидлах зан үйлийг үйлддэг байна. Мөн уламжлалт эмийг хэрэглэх үед өвчин болон хоол, цагтай нь уялдуулан хүртэх 10 ёс, эмийн хэлбэрээс хамаарч хэрэглэх арга, эмийн хүлэг зэрэг ойлголтууд багтдаг байна. Асуумж судалгааг дүгнэхэд судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн ихэнх хувь буюу 90% нь тан, талх, 41% нь үрэл эмийн хэлбэрийг хэрэглэж үзсэн бөгөөд бусад хэлбэрүүд болох зуурмал эм, тосон эм, үнсэн эм, ханд эм, архин эм, эрдэнийн эм нь 27%-ийг эзэлсэн бол үлдсэн 16% нь хэрэглэж үзсэн эмийн хэлбэрээ мэдэхгүй гэсэн байна. Мөн уламжлалт эмийг ихэвчлэн шингэн зүйлээр даруулж уух (71%), буцалгаж (64%) хэрэглэдэг байна.

Дүгнэлт

1. Уламжлалт анагаах ухааны эм хүртэх ёсонд эмийг адистидлах, эм хүртэх 10 ёс, эмийн хэлбэрт нийцүүлэн хэрэглэх арга, эмийн хүлэг, хачир зэрэг цогц ойлголтууд багтдаг байна.
2. Уламжлалт эмийн хэлбэрүүдээс тан, талх, үрэл эмийг ихэвчлэн хэрэглэдэг бөгөөд шингэн зүйлээр даруулж болон буцалгаж хэрэглэх аргыг илүүтэй ашиглаж байна.

Түлхүүр үгс: Уламжлалт эм, Монголын уламжлалт анагаах ухаан, эм

Summary

Analysis on taking medicine and its usage

Background: “The Four Medical Tantras” *rGyud-zhi* teaches 10 principles of taking medicine depending on whether daily basis or hourly basis or with meal and seriousness of disease. This includes detailed classification of taking medicine considering correlation between meal and medicine and relations between patient and diseases by dividing administration times such as at empty stomach or without having meal, before meal, after meal, in the midst of meal, as flavor of meal, timeless, along with meal, mixing with meal and night administration etc. More over, it is also taught that administering all medicine when food fully digested will result ineffective to cure diseases. Therefore, it is crucial to learn proper administration of the Mongolian traditional medicine, which is reviving these days.

Goal of the research: To study traditional ways of taking medicine written in traditional medicine books and literatures and find out current administration of traditional medicine in life.

Resource and methodology of research: The main resource for the research is Chapter Twenty seven, “The Four Medical Tantras” *rGyud-zhi*, Ulaanbaatar city: Munkhiin Useg LLC; 2011 and some of its other commentaries. The research was conducted by source study and one moment in research methodology by calculating non-collective mistakes covering total of 100 participants with certain criteria.

Result: According to my research about practice of taking traditional medicine in order to clarify the point by reading relevant literatures, I found that there is some formula to bless the medicine in advance. Furthermore, there are 10 principles of taking medicine depending on severity of disease, 10 rules of considering time when taking medicine etc., administration method depending on types of medicine and vehicle of medicine concept. To sum up questionnaire survey, most or 90% of participants medicine as powder, 41% as pill, and other 27% uses traditional medicine as paste, oil medicine, ash medicine, decoction medicine, alcohol medicine and gem medicine and remaining 16% did not know the types of medicine. The traditional medicines mostly taken along with liquid (71%) and in boiling (64%) in liquid.

Conclusion:

1. In traditional medicine taking principles, it consists of complex concepts of blessing in medicine, 10 rules of taking medicine, taking medicine to suit the medicine forms, vehicle of medicine and flavor.
2. In traditional medicine, most used from are medication, powder and pill forms and they are used more with taking and boiling in liquid (water).

Key words: Traditional medicine, Mongolian traditional medicine and medicine

ГАРЧИГ

ТОВЧ АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

УДИРТГАЛ

Судалгааны ажлын үндэслэл.....	9
Судалгааны ажлын зорилго.....	10
Судалгааны ажлын зорилт.....	10
Судалгааны ажлын шинэлэг тал.....	10
Судалгааны ажлын практик ач холбогдол.....	10
Судалгааны ажлын ёс зүй.....	10
Судалгааны ажлын үр дүнг хэлэлцүүлсэн байдал.....	11
Судалгааны ажлын хэвлүүлсэн байдал.....	11
Судалгааны ажлын илтгэж хэлэлцүүлсэн байдал.....	11

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ХЭВЛЭЛИЙН ТОЙМ

1.1 Эмийн үүсэл хөгжил болон Монголын уламжлалт эмийн гарал үүслийн түүхэн хэлхээ.....	13
1.2 Монгол улсад үйлдвэрлэгдэж буй уламжлалт эмийн тоо баримт.....	14
1.3 Уламжлалт эмийн тухай ойлголт, найруулах арга.....	15
1.4 Уламжлалт эмийн хэлбэр.....	20
1.5 Уламжлалт эмийн хүлэг болон хачир.....	21
1.6 Уламжлалт эмийг адистидлах.....	23
1.7 Уламжлалт эмийг хүртэх ёс.....	25
1.8 Уламжлалт эмийг хүртэх үед хэлэх ерөөлийн үг.....	29

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН БА АРГА ЗҮЙ

2.1 Судалгааны ажлын хэрэглэгдэхүүн.....	31
2.2 Судалгааны арга зүй.....	34
2.3 Судалгааны хүрээ ба түүвэр.....	36
2.4 Үр дүнгийн статистик боловсруулалт.....	37

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН

3.1 Эм хүртэх ёсны тухай сурвалж зохиолуудад тэмдэглэсэн байдал.....	38
3.2 Асуулгын судалгаа.....	54

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ХЭЛЦЭМЖ

4.1 Уламжлалт эмийг хүртэх ёсны талаар сурвалж зохиолуудтай харьцуулсан судалгаа.....	60
4.2 Асуумж судалгааны үр дүнгийн судалгаа.....	66

СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ДҮГНЭЛТ БА ЗӨВЛӨМЖ

Судалгааны ажлын дүгнэлт.....	68
-------------------------------	----

ЗӨВЛӨМЖ

НОМ ЗҮЙ

ТАЛАРХАЛ

Ном зүй

- [illegible]

18. Чимэдрагчаа Ч, Хишигжаргал Л, Наранцэцэг Д, Алтанцэцэг А, Оюун З, Нямдэмбэрэл Ц. Уламжлалт эмийн хэлбэрийг өөрчлөх технологи, стандарт боловсруулах судалгааны дүнгээс. Монголын анагаах ухаан. 2009: 3
19. Баянжаргал Д. Эмийн жор бичилт ба эмийг жороор олгох үйл ажиллагаанд хийсэн судалгаа. Эм зүйн ухааны магистрын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Анагаахын Шинжлэх Ухааны Үндэний Их Сургууль; 2016. 8
20. Чагданхорлоо Х. Эмийн түүхий эд судлалд монголчуудын оруулсан хувь нэмрийг харьцуулан судалсан зарим үр дүн. Анагаах ухааны магистрын зэрэг горилсон бүтээл. Улаанбаатар: Анагаахын Шинжлэх Ухааны Үндэний Их Сургууль; 2016. 28
21. Оргил Б. Монгол хүний амьдралын мөчлөгийг үе шат болгон ангилах нь. Улаанбаатар: 2006. <http://www.mongolmed.mn.cp-1.webhostbox.net/article/884>.
22. Цэнд-Аюуш Г. Монгол эм найруулахуй ур ухаан. Улаанбаатар: Анагаах Ухааны Их Сургууль; 1994. х. 23.
23. Монгол улсын стандар. Уламжлалт тан эмэнд тавигдах шаардлага. MNS: 5585:2006 <http://www.estandart.gov.mn/file.php?sid=484>
24. <http://www.inspection.gov.mn>
25. www.mongolmed.mn
26. Байгалмаа Р. Уламжлалт анагаах ухааны эмнэлгийн тусламж, эрэлт хэрэгцээ ба менежментийн зарим асуудал. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Эрүүл мэндийн шинжлэх ухааны их сургууль; 2010. 31
27. Өлзийбаяр С. Хүний төрөлх өвөрмөц чанарын харьцуулсан судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл Улаанбаатар: Эрүүл мэндийн шинжлэх ухааны их сургууль; 2011. 26
28. Сээсрэгдорж С, Чимэдрагчаа Ч, Цэрэндагва Д, Хишигжаргал С, Чулуунчимэг Д. Монголын уламжлалт анагаах ухааны өвчнийг анагаах увидас. Улаанбаатар: 2008. 273-274.
29. Сээсрэгдорж С. Анагаах ухааны дөрвөн үндэсийн язгуурын үндэс болон түүний тайлбар зохиолуудад хийсэн дүн шинжлэл. Анагаах ухааны боловсролын докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээл. Улаанбаатар: Анагаах ухааны их сургууль Уламжлалт анагаах ухааны сургууль; 2002. 105
30. Дамба О. Үндэсний зайлшгүй шаардлагатай эмийн жагсаалтанд орсон антибиотик эмийн хэрэглээнд хийсэн маркетингийн судалгаа, Эм зүйн ухааны

31. Уранчимэг М. Эмийн үндэсний үйлдвэрлэлийн чанарын удирдлагын тогтолцоог боловсронгуй болгох асуудалд. Эм зүйн ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. Улаанбаатар хот: Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль; 2006. 7-9
32. Цэрэнлхагва Р, Оюунцэцэг Т. Эм зүйн албаны зохион байгуулалт. Улаанбаатар: Эрхэс хэвлэлийн газар. Эрүүл Мэндийн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль; 2005. х. 17.
33. Эрдэнэцэцэг Г, Хандсүрэн С. Эмийн технологи. 1-р боть. Улаанбаатар: Голден Ай принтинг; 2001. х. 12.
34. སྐལ་པོ་ལྷང་རྒྱལ་བཟུན་དར། ཨ། ཨ་རུའི་ཕྱེང་མཛེས། a ru'i phreng mdzes. (10-р боть) Бээжин: 2005. х. 456.
35. རྩར་མཁར་སློ་གྲོས་རྒྱལ་པོ། དར་མོ་སྟུན་རམས་པ། རྩམ་སྒྲིང་པཎ་ཆེན། ཨ།རྒྱུད་བཞིའི་འགྲེལ་བ་མེས་པོའི་ཞལ་ལུང་། ལྷོད་ཆ
rgyud bzhi'i 'grel pa mes po'i zhal lung. (19-р боть) Бээжин: 2005. х. 800.
37. འཇིགས་མེད་ནམ་མཁའ་དྲོ་རྩེ། ཨ།ཞང་བོད་གསོ་རིག་དགའ་སྟོན་རོལ་བའི་རྒྱན། zhang bod gso rig dga' ston rol
pa'i rgyan. (22-р боть) Бээжин: 2006. х. 468.
38. དར་མོ་སྟུན་རམས་པ་སློ་བཟང་ཆོས་གཤམ་། ཨ། གསེར་མཆན་རྩམ་བཀྲ་གན་མཛད། gser mchan rnam bkra gan
mdzod. (35-р боть) Бээжин: 2006. х. 959.
39. དབྱད་བྱ་བྱི་ཤེས། ཨ། གསོ་རིག་འབྲུམ་བཞི། gso rig 'bum bzhi. (36-р боть) Бээжин: 2006. х. 759.
40. བསོད་ནམས་ཡེ་ཤེས་རྒྱལ་མཆན་། ཨ། བཤད་རྒྱུད་ཀྱི་འགྲེལ་ཆེན་དྲི་མེད་ཀྱན་གསལ། bshad rgyud kyi 'grel chen
dri med kun gsal. (39-р боть) Бээжин: 2006. х. 447.
41. དེའུ་དམར་བཟུན་འཛིན་ཕུན་ཚོགས་། ཨ།དེའུ་དམར་གསོ་རིག་གཅེས་བཏུས། ལྷོད་ཆ de'u dmar gso rig gces
btus. (44-р боть) Бээжин: 2007. х. 120.
42. སུམ་པ་ཡེ་ཤེས་དབལ་འབྱོར། ཨ།སུམ་པའི་སྟན་ཡིག་ཕྱོགས་བསྒྲིགས། sum pa'i sman yig phyogs bsgrigs.
(54-р боть) Бээжин: 2007. х. 166.
43. སློ་བཟང་ཚུལ་ཁྲིམས་སོགས། ཨ།ཀ་ཉར་དགེ་བཤེས་ཀྱི་སྟན་ཡིག། །བྱུ་རུ་དོ་ཤལ་དང་རིན་ཆེན་དོ་ཤལ། byu ru do shal
dang rin chen do sha. 2007. х. 209.
44. པ་སྟོ་བཟླ་སོགས། ཨ། ལ་བ་སྐུབས་མགོན་ཀྱི་སྟན་ཡིག ། ། མཁན་པོ་པ་སྟོ་བཟླ་སོགས་ཀྱི་སྟན་ཡིག ། lab skyabs mgon gyi
sman yig mkhan po pad+ma badzra'i sman yig. (59-р боть) Бээжин: 2007. х. 31.

45. *མཁྱེན་རབ་ནོར་བུ་སོགས།། ཨ།མཁྱེན་རབ་ནོར་བུ་འཇིག་གཅེས་བཏུས།། ཨ།མཁྱེན་ཡང་མཁྱེན་ཡིག་གཅེས་བཏུས།། mkhyen rab nor bu'i sman yig gces btus m'a yang sman yig gces btus. (66-p боть) Бээжин: 2007. х. 40.*
46. *ཕྱི་མ་རྒྱུད་ཀྱི་འགྲེལ་བ་ཕྱོགས་བསྒྲིགས།། phyi ma rgyud kyi 'grel ba phyogs bsgrigs. (89-p боть) Бээжин: 2007. х. 33.*
47. *གཡུ་ཐོག་ཡོན་ཏྲན་གཤོན་པོ།། ཨ། ག་ཐང་རྒྱུད་བཞི།། thang rgyud bzhi. (20-p боть) Бээжин: 2005. х. 602.*
48. *གཡུ་ཐོག་ཡོན་ཏྲན་གཤོན་པོ།། ཨ། རྩེ་དག་རྒྱུད་བཞི།། sde dge rgyud bzhi. (57-p боть) Бээжин: 2007. х. 634.*
49. *སུམ་སྟོན་ཡེ་ཤེས་གཟུངས།། འབྲམ་ནག་གསལ་སྒྲོན་ན།། འབྲམ་ཆེད་ཀྱི་འགས་ལ་སྒྲོན་ན།། Бээжин: 2005. х. 167.*
50. *རིན་ཆེན་འོད་ཟེར།། ཨ།འཇིག་རྒྱུ་མཁྱེན་ཡིག་གཅེས་བཏུས།། sde dge bla sman gyi sman yig gces btus. (75-p боть) Бээжин: 2008. х. 325.*
52. *འཇིགས་མེད་བསྟན་འཛིན་རྒྱ་མཚོ་དང་།། ཨ།མཐོང་བ་དགའ་བྱེད།། ཨ།བྱུ་ཅུའི་འཕྲེང་བ།། mthong ba dga' byed/ byung ru'i 'phreng ba. (86-p боть) Бээжин: 2008. х. 49.*
53. Мөнх-Од Ц. Уламжлалт анагаах ухааны эмийн эх сурвалж болон нэршил судалгааны дүн. Эмийн мэдээлэл. 2016: 53-57
54. Radin D, Hayssen G, Emoto M, Kizu T. Double-blind test of the effects of distant intention on water crystal formation. 2016.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/169791046>.
55. Цогзолмаа Н, Батхуяг П. Эмийн гаж нөлөөний ходоод гэдэсний замын илрэлүүд. Онош. 2006.
<http://www.mongolmed.mn.cp1.webhostbox.net/article/4708>
56. Эмийн зохицуулалтын алба. 2016 оны 4-6 сард тус төвд мэдээлэгдсэн эмийн гаж нөлөөний мэдээлэл www.chd.mohs.mn/pdf/201602_gaj_noloo.pdf
57. Туяацэцэг Ю, Янжиндулам У, Жаргалтуяа Т, Туяажаргал И. Манай орны иргэдийн уламжлалт болон уламжлалт бус анагаах ухааны үнэлэмж. Дорно Дахины Уламжлалт Анагаах Ухаан. 2015: 34.
58. Дэлгэрзаяа Э, Эрдэнэтуяа М, Ундрэм Л. Монгол улсын 2010-2012 оны эмийн гаж нөлөөний судалгаа. Дорно Дахины Уламжлалт Анагаах Ухаан. 2015: 45.